

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ «ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ԳԻՏԱ-ՔՆՆԱԿԱՆ ԲՆԱԳՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ՄՈՎՍԵՍ ՔՀՆ. (ԳՎՎԻԹ) ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին

Էլ. հասցե՝ fr.movses@gmail.com

DOI: 10.24234/scientific.v1i48.191

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Սույն հոդվածը նվիրված է քրիստոնեական վաղ շրջանի հայոց պատմությունն ու հայկական աստվածաբանական մտածողությունը ներկայացնող նշանավոր գրական կոթողներից մեկի՝ «Ագաթանգեղոսի Պատմության» ուսումնասիրությանը:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը», որն իրենից գրական անգնահատելի արժեք է ներկայացնում, այսօր հանրությանն է ներկայանում աստվածաբանական հակասություններ պարունակող դրվագներով, որոնցում տեղ գտած աստվածաբանական ձևակերպումները չեն ձուլվում երկի լեզվաոճական և աստվածաբանական ընդհանուր տրամաբանությանն ու մտածողությանը:

Խորը քննության ենթարկելով «Ագաթանգեղոսի Պատմության» գիտա-քննական բնագիրը, ինչպես նաև՝ հայերենով և օտար լեզուներով պահպանված այլ բնագրերն ու խմբագրությունները, հեղինակը եզրակացնում է, որ դրանցում առկա աստվածաբանական հակասություններն, ամենայն հավանականությամբ, ծնունդ են հետագայի խմբագրական միջամտությունների կամ ձեռագրերի անփույթ արտագրության, որով պայմանավորված՝ հրամայական է ստեղծվում վերականգնելու հիշյալ կոթողային աշխատության տրամաբանական ու աստվածաբանական ամբողջականությունն ու վավերականությունը, հարկ եղած դեպքում նաև նոր գիտա-քննական բնագիր կազմելու միջոցով:

Բանալի բառեր՝ Ագաթանգեղոս, բնագիր, ձեռագիր, տպագրություն, խմբագրություն, հակասություն, աստվածաբանություն, լեզու:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1909 թվականին Թիֆլիսում (Տփղիս) լույս է տեսել «Ագաթանգեղոսի պատմության» գիտա-քննական բնագիր, որը կազմվել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի և Ստեփանոս Կանայանցի աշխատությամբ՝ 60 ձեռագրերի ուսումնասիրության հիման վրա: Հրատարակությունից կարճ ժամանակ անց, կատարված աշխատանքի հսկայական ծավալով և մանրակրկիտությամբ իր նմանը չունեցող այս աշխատությունը լայն տարածում

է գտել ուսումնարհրողների շրջանակներում: Այն լինելով միակ քննական բնագիրը՝ օգտագործվել է ոչ միայն անվանի հայագետների կողմից կատարված ուսումնասիրությունների շրջանակներում, այլև իբրև բնօրինակ է ընդունվել հետագա թարգմանությունների համար, իսկ 2003 թվականին վերահրատարակվել նաև հայագիտական շրջանակներում հայտնի «Մատենագիրք Հայոց» ժողովածուում:

Թեև ավելի քան մեկ հարյուրամյակ է անցել գիտա-քննական բնագրի հրատարակությունից՝ առ այսօր այն շարունակում է մեծ հեղինակություն վայելել ուսումնասիրողների շրջանակներում, քանի որ. «այս խմբագրական գլուխգործոցը ամենակարևոր հրատարակումն է Ազաթանգեղոսի պատմության հրատարակությունների մեջ» (Winkler, 1980):

Այնուամենայնիվ, կատարված այնպիսի ահռելի ու կարևոր աշխատանքի ընթացքում, ինչպիսին է սույն գիտա-քննական բնագրի կազմությունը, չէին կարող տեղ չգտնել նաև որոշ վրիպումներ, որոնց շարքին պիտի դասենք ստորև ներկայացված այն դրվագները, որոնք ոչ միայն չեն համապատասխանում ամբողջ երկում առկա հստակ աստվածաբանական մտքին, այլև, մեր կարծիքով, խաթարում են այն: Խոսքը գիտա-քննական բնագրի Է գլխում ներկայացված սբ. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող բավականին ծավալուն աղոթքի 3 հատվածների և ԺԵ գլխում սբ. Հովհաննեսին վերագրվող աղոթքի մասին է, որոնք քննված են ստորև:

ՔՆՆԱԲԿՈՒՄ

Գիտա-քննական բնագրի Է գլխում ներկայացված սբ. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող աղոթքի երեք խնդրահարույց տեղիներից առաջինը գետնեղված է § 85-87-ում.

«85 ... Մակայն պարտ է պատուել զնոսա, որչափ ի քէն է հրամայեալ, եւ ոչ զքեզ ընդ ահի մահկանացու մարդկան փոխանակել. զի սոքա զմարմին եւ եթ կարող են չարչարել, իսկ Որդիդ միածին, Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, կարող է արկանել ի տանջանան յաւիտենից հասարակ, ոգւով եւ մարմնով հանդերձ, ի հուրն անշէջ եւ յորդնն անմահ:

86 Այլ, Տէր, տո՛ւր ինձ զաւրոյթիւն համբերութեան նեղութեան ցաւոց փոսնգիս իմոյ, եւ ողորմեա՛ց ինձ իբրեւ ի վերայ աւազակին, որ ընդ քեզ էր կցորդ չարչարանաց իսա՛ջի քոյ. եւ արա՛ առ իս զգութ մարդասէր շնորհաց քոց, որով կէայ ամենայն երկիր առ հասարակ, արդարք եւ մեղաւորք, վասն ներելոյ քաղցրութեան քոյ. զի «ծագես զարեգակն քո ի վերայ չարաց եւ բարեաց, եւ ածես զանձրեւ ի վերայ արդարոց եւ մեղաւորաց» (հմմտ. Մատթ. Ե 45). զի պահես զբարկույթիւն քո, եւ ցուցանես զողորմութիւն քո առ ամենայն մարդիկ առ հասարակ:

87 Տո՛ւր ինձ, Տէր, շնորհս համբերութեան դառն տանջանացս՝ որով կտտեն զիս. զի եւ ես արժանի եղէց պահել զաւանդութիւն յուսաւորութեան հաւատոցս, զոր ետուր ինձ՝ նանասել զքեզ եւ առնել զկամս քո: Չի մի՛ ամասչեսցեն յուսացեալքն ի քեզ, որոց միանգամ պարծեցեալ են ի

միաձին Որդիդ քո ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որ ի քէնդ առաքեցաւ. զոր դու առաքեցեր ի մահ վասն մեղաց մերոց...» (Ազաթանգեղոս, 2003):

§ 85-ից երևում է, որ հեղինակը իր խոսքն ուղղում է Հայր Աստծուն, քանի որ ասում է «քո միաձին Որդին», «...իսկ Որդիդ միաձին Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»: § 86-ում նա շարունակելով իր խոսքը՝ նշում է, որ այդ Տերը, ում նա դիմում է, խաչված է եղել. «Այլ, Տէր ... ողորմեաց ինձ իբրեւ ի վերայ աւազակին, որ *ընդ քեզ էր կցորդ չարչարանաց խաչի քոյ*»: Ստացվում է, որ ըստ § 85-86 տրամաբանության հեղինակը Միաձնի Հորը՝ Հայր Աստծուն է համարում խաչված, ինչը հակասում է երկուսն առկա աստվածաբանական տրամաբանությանը, համաձայն որի՝ խաչվողը միաձին Որդին է, այլ ոչ թե նրա Հայրը: Օրինակ, նույն աղոթքի § 85-ում հստակ երևում է, որ նույն Աստվածը լինելով հանդերձ՝ տարբեր են Խաչվածը (Միաձին Որդին) և նրա Հայրը.

«80 Որ առաքեցեր զմիաձին Որդիդ քո յաշխարհ, լոյս ի լուսոյ, կեանք ի կենաց, որ եկն զգեճուլ զմեր նմանութիւնս մարմնոյ ի կուսէ անտի, զի զմեզ անդրէն առ Աստուածութիւնն յարեացէ իւրով նմանութեամբն, որ իբրեւ զմեզն եղել: Ծնաւ ի կուսէն մարմնով եւ մարդացաւ եւ մարմնացաւ իբրեւ զմեզ, այլ կայ եւ մնայ ի փառս Աստուածութեան իւրոյ. եւ ոչ ընկալաւ փոփոխումն յԱստուածութենէ իւրմէ. այլ նոյն է՝ որ էրն եւ է եւ կայ եւ մնայ յաւիտեան ընդ Հայր եւ ընդ սուրբ Հոգոյն: Այլ զի սիրեաց զմարդիկ՝ վասն այնորիկ եղել իբրեւ զմեզ, զի զմեզ ածցէ յառաւելութիւն զշնորհաւք Աստուածութեան իւրոյ, որ են կամք ծնողին իւրոյ. եւ կատարեաց զկամս նորա. որ զսուրբս իւրով փառաւորեաց համբերութեամբն, ի կրել իւրում զանարգութիւն վշտաց մահու տանջանաց, մահուամբն եւ թաղմամբն հանդերձ. որ վասն զի սիրեցին մարդիկ պաշտել զպատկերս մարդաղէմս փայտագործս նարտարագործս հիւսանց՝ եղել ինքն պատկեր մարդկան, զի զպատկերագործսն եւ զպատկերասէրսն եւ զպատկերասպաշտսն յիւր պատկեր Աստուածութեանն հնազանդեցուցէ» (Ազաթանգեղոս, 2003):

Ընդորում, հետաքրքիր է նաև այն, որ § 85-86-ում առկա այս շփոթը ոչ միայն հակասում է ողջ երկուսն առկա աստվածաբանական տրամաբանությանը, քանի որ Հայր Աստծուն ներկայացնում է իբրև Խաչվածի, այլ նաև՝ հակասում է հենց այս փոքր դրվագի տրամաբանությանը, քանի որ հաջորդող համարում՝ § 87-ում, այս Տերը, որը խաչվել էր ըստ § 86-ի, ուղարկում է նաև իր Որդուն՝ խաչի մահվան. «... ի միաձին Որդիդ քո ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս, որ ի քէնդ առաքեցաւ. զոր դու առաքեցեր ի մահ»: Ընդհանուր առմամբ, ըստ § 85-87-ի տրամաբանության, ստացվում է, որ Միաձնի Հայրը և՛ ինքն է չարչարվել խաչի վրա (§ 86) և՛ իր Որդուն ուղարկել մահվան (§ 87):

Այս ողջ շփոթը առաջանում է § 86-ում առկա «*որ ընդ քեզ էր կցորդ չարչարանաց խաչի քոյ*» հատվածի պատճառով, որը և Հայր Աստծուն դարձնում է խաչված, սակայն, կազմված գիտա-քննական բնագրի տարբերություններում երևում է, որ ՄՄ թիվ 1912, թիվ 1479 և թիվ 1859 ձեռագրերում § 86-ի խնդրահարույց «*ընդ քեզ էր կցորդ չարչարանաց խաչի քոյ*»

հատվածը այլ կերպ է շարադրված. *«ընդ միաձնիդ քո էր եւ կցորդ էր չարչարանաց»* (Ագաթանգեղոս, 2003):

Եթե այս երեք բնագրերում առկա տարբերակը ավելի հավաստի է, § 85-87-ում առկա խնդիրն ինքրաստիքյան վերանում է. ոչ թե Միաձնի Հայրն է չարչարվում խաչի վրա (ընդ քեզ էր կցորդ), ում և ուղղված է խոսքը, այլ՝ Նրա Միաձին Որդին (ընդ միաձնիդ քո էր եւ կցորդ էր):

Այս երեք ձեռագրերը գիտա-քննական բնագրի կազմողների կողմից ուսումնասիրված 60 ձեռգրերից ոչ միայն հնագույններից են, այլ նաև իրենց իսկ վկայությամբ՝ կարևորագույններից. *«d-ն (= ՄՄ 1859 - Մ.Ս.) մեր լուսագոյն և հագուսագիւտ Ձ-երից մէկն է: Ամբողջ գործի ընթացքում ծայրէ ծայր իւր ընթերցուածներով միանում է a-ի (= ՄՄ 1479 - Մ.Ս.) հետ. բայց a-ից (ուրեմն և c-ից) անկախ է, որով և a-ի հետ հաւասարարժէք մի Ձ-իր»* (Ագաթանգեղոս, 1909):

Ստացվում է, որ եթե Գ. Տեր-Մկրտչյանը և Ս. Կանայանը «Ագաթանգեղեայ պատմութիւն» երկի իրենց կազմած գիտա-քննական բնագրի իբրև հիմք ընտրեին ՄՄ թիվ 1912, թիվ 1479 և թիվ 1859 ձեռագրերից որևէ մեկը, և դրա վրա կառուցեին քննական բնագիրը՝ խնդրո առարկա այս և հաջորդող 3 դրվագներում աստվածաբանական հակասությունների խնդիրը կարող էր ամենևին էլ չլինել: Մինչդեռ գիտա-քննական բնագրի հիմքում դրվել է ոչ թե 60 ձեռագրերից լավագույնը, այլ մինչ այդ առկա 5 տպագրություններից «լավագույն տպագրության» արտատպությունը, որը, ուղղակի, այդ ժամանակ ավելի մատչելի էր և տարածված. *«Մեր հրատարակութեան մէջ t-ն է հիմք առնուած ... Այս տպագիրն ընտրեցինք մենք մեր համեմատութեան համար, նշանակելով t տառով, որովհետև մատչելի և համեմատաբար շատ տարածուած է ռուսահայերիս մէջ»* (Ագաթանգեղոս, 1909): Ընդորում՝ հերթականությամբ 5-րդ այս տպագրությունը (Թիֆլիս, 1883), որը դրվել է գիտա-քննական բնագրի հիմքում, «լոկ արտատպութիւն է չորրորդ տպագրից» (Վենետիկ, 1862), որն էլ «լոկ արտատպութիւն է երրորդ տպագրից» (Վենետիկ, 1835) (Ագաթանգեղոս, 1909):

Գիտա-քննական բնագրի Է գլխում ներկայացված սբ. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող աղոթքի երկրորդ խնդրահարույց տեղին գետեղված է § 93-94-ում.

«93 ... զի եւ ես արժանի եղէց վերանալ ընդ առաջ Որդւոյ քոյ սիրելոյ. յորժամ յաիշտակեացէ զանձկացեալսն իւր ի ճառագայթ լուսոյ իւրոյ, դասել նշարտութեանք զամենայն տիեզերս հրով բարկութեանք իւրով:

94 Այլ այժմիկ, Տէր, զաւրացո՛ր զճառայս քո վասն անուան քոյ, զի յաղթեսցուք զաւրութեանց թշնամւոյն. եւ բա՛րձ եւ փարատեա՛ զմէզ չարութեան կռապաշտութեան հեթանոսութեան քաղցրութեանք սիրով քով առ արարածս քո. որ եղեր զանձն քո ի վերայ իսաշանց քոց, մի՛ թողուր զհաւտ քո, զի ասճես յողորմութիւն. որ դու միայն կարող ես թողուլ զմեղս, եւ քաւել զյանցանս եւ

զանալէնութիւնս քոյոց արարածոց, զի գրեզ միայն պաշտեցեն եւ զկանս քո արասցեն, եւ լիցին փառաւորիչք Աստուածութեանդ քոյ ...» (Ագաթանգեղոս, 2003):

§ 93-ից երևում է, որ խոսքը կրկին ուղղված է Հայր Աստծուն, քանի որ մատնանշվում է վերջինիս Որդի ունենալու հանգամանքը. «*րնդ առաջ Որդոյ քոյ*»: Ըստ § 94-ի աղոթքի հասցեատերը (Հայրը) ինքն իրեն գոհաբերել է՝ իր արարածների համար. «*որ եղեր զանձն քո ի վերայ խաշանց քոց*»:

Սակայն, ՄՄ վերոհիշյալ երեք ձեռագրերի § 94-ում տվյալ խնդրահարույց հաստվածի ենթական ոչ թե Հայրն է (որ եղեր զանձն քո), այլ՝ Որդին. «*որդոյ քո, որ եղ զանձն իւր*» (Ագաթանգեղոս, 2003), որով կրկին աստվածաբանական շփոթը վերանում է:

Սբ. Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող աղոթքի վերջին խնդրահարույց տեղին գտնվում է § 96-97-ում.

«96 Այ որ առատանասդ ամենեցուն՝ տո՛ւր մեզ, զի լիցուք վկայք Աստուածութեանդ քոյ, չարչարել վասն անուան քոյ, եւ մեռանել վասն ճշմարտութեան քոյ, եւ նորոգել միւսանգամ ի գալստեան քոյ, զի դու եկիր եւ մեռար ի վերայ արարածոց քոց, եւ խառնեցեր զմահկանացու բնութիւնս մեր յանմահութիւն քո: Վասն այսորիկ եւ մեք մինչեւ ի մահ լիցուք վկայք կենդանութեան քոյ, զի խառնեցուք ի թիւ վկայից քոց ... զի մատուցուք զանձինս մեր պատարագ Աստուածութեան քում. զի կորուցուք զանձինս, եւ դարձեալ գոցուք զնա յաւուր յարութեան. կացցուք ընդ աշմէ քումմէ զանմեղութիւն զգեցեալ ընդ գառինս աջակողմեան դասուն, կամարարաց քոց, յոբախութիւն սրբոց քոց, որ սիրեցին զԱստուածութիւն քո եւ զմիածին Որդիդ, զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս. որ եղել գառն ճշմարիտ եւ մատոյց զանձն իւր քեզ պատարագ վասն մեղաց ամենայն աշխարհի, զի լիցի հանեցուցիչ եւ բարեխաւս ընդ արարիչդ եւ ընդ արարածս: Իսկ որ յայս հանութիւն ընթացեալ մերձեցան՝ պատրաստեաց նոցա ալթելանս յարքայութեան Աստուածութեանն իւրոյ: ⁴⁹Իսկ որք ոչն կամեցան մտանել ի հանութիւն հնազանդութեան գալստեան նորա՝ յախտենից տանջանս խոստացաւ:

97 Եւ արդ՝ Տէր բարերար, որ եկիր եւ խոնարհեցար եւ առեր զկերպարանս մարդկան, եւ ետուր զանձն քո ամենայն համբերութեան ... » (Ագաթանգեղոս, 2003):

Այստեղ՝ § 96-ի սկզբում, խոսելով Տիրոջ մասին, ասվում է, որ նա եկավ, մահացավ Իր արարածների համար՝ խառնելով մարդկային մահկանացու բնությունն Իր անմահությանը: Նույն § 96-ի շարունակությունից, սակայն, պարզվում է, որ այս բոլոր խոսքերը նորից ուղղված են Հորը. «*Որ սիրեցին զԱստուածութիւն քո եւ զմիածին Որդիդ, զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս. որ եղել գառն ճշմարիտ եւ մատոյց զանձն իւր քեզ*»:

ՄՄ վերոհիշյալ երեք ձեռագրերում պատկերն այլ է: Այս երեքում § 96-ի սկզբում գրված է ոչ թե «*տո՛ւր մեզ, զի լիցուք վկայք Աստուածութեանդ քոյ*», այլ՝ «*տուր մեզ տէր միածին որդիդ աստուծոյ շնորհս ի հոգւոյդ սրբոյ*» (Ագաթանգեղոս, 2003), որով § 96-ից սկսյալ աղոթքի հասցեատերը դառնում է Որդին: Հաստվածի շարունակության մեջ բացակայում է «*եւ*

զմիածին Որդիդ, զՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս» խնդրահարույց հատվածը, որով ստացվում է. «որ սիրեցին զԱստուածույթին քո, որ եղեր գառն ճշմարիտ եւ մատուցեր զանձն պատարագ հար» (Ագաթանգեղոս, 2003): Հաջորդող բայերն էլ դրված են ոչ թե երրորդ դեմքով, ինչպես գիտա-քննական բնագրի պարագային է, այլ՝ երկրորդ, որով ցույց են տալիս, որ այս ողջ § 96-ում խոսքը Որդուն է ուղղված, ինչն ավելի համահունչ է նույն գիտա-քննական բնագրի § 97-ի հետ (Ագաթանգեղոս, 2003): Հակառակ դեպքում անհասկանալի է, թե ինչու է գիտա-քննական բնագրում § 96-ը ուղղված Հորը, իսկ § 97-ից սկսյալ մինչև աղոթքի վերջ խոսքը ուղղվում Որդուն:

Հիշյալ երեք ձեռագրերում պահպանված տարբերակը ոչ միայն ավելի տրամաբանական է աստվածաբանական տեսանկյունից, այլ նաև լեզվական, քանի որ հստակ է, թե ինչպես է փոխվում աղոթքի հասցեատերը: Գիտա-քննական բնագրում մինչև § 96-ը աղոթքը ուղղված է Հորը, իսկ § 97-ից մինչև վերջ՝ Որդուն: Հորից դեպի Որդի այդ անցումը լեզվական տեսանկյունից որևէ կերպ չի արտահայտվում, ավելին՝ կտրուկ է և անտրամաբանական, ինչը չի կարելի ասել ՄՄ վերոհիշյալ երեք ձեռագրերում ներկայացված տարբերակի վերաբերյալ:

«Ագաթանգեղոսի պատմության» գիտա-քննական բնագրի վերջին խնդրահարույց տեղին սբ. Հովհաննեսին վերագրվող աղոթքն է, ԺԵ գլխում՝ «չար ամբոխին» տեսնելու ժամանակ.

«196 Տէր աստուած ամենակալ, որ հաստատեցեր զարարածս քո ի ձեռն Որդւոյ քոյ միածնի եւ սիրելոյ, եւ կազմեցեր յարիւնուածս երեւելի եւ աներևոյթ արարածոց ի ձեռն Հոգւոյ սրբոյ. դու ես որ յոչնչէ զամենայն յեւթիւն յարիւնեցեր, եւ քոյով հրամանաւ վարին ամենայն զարույթիւնք երեւելիք եւ աներևոյթք, որ են յերկինս եւ յերկրի, ի ծովու եւ ի ցամաքի: Քանզի դու ես, Տէր, որ ետուր յողոյ ջուրց զանարէն պղծալից մարդիկ ութերորդ դարուն, եւ փրկեցեր զսիրելին քո զԵոյ, որ պահեսց զիրաման բանի քոյ, եւ սպրեցուցեր իսաչանման փայտիւն ի ջուրցն հեղեղէ: Որ յայնժամ արիւնակաւ իսաչին արարեր զփրկույթիւն՝ եւ այժմ արա՛ ճշմարտութեամբ իսաչիդ քոյ, յոր ելեր եւ հեղեր զարիւն քո ի բժշկույթիւն ցաւոց մերոց» (Ագաթանգեղոս, 2003):

Այս դրվագի սկզբից երևում է, որ աղոթքի հասցեատերը Հայր Աստվածն է (ի ձեռն Որդւոյ քոյ), ով, ըստ վերջին նախադասության, իսաչվել է և հեղել իր արյունը. «*Իսաչիդ քոյ, յոր ելեր եւ հեղեր զարիւն քո*»: Կրկին, եթե քննենք ՄՄ թիվ 1479 և թիվ 1859 ձեռագրերը, կտեսնենք, որ վերջին նախադասության ենթական Միածինն է, այլ ոչ թե Հայրը. «*սուրբ իսաչին, յոր ել միածինդ քո եւ հեղ զարիւն իւր*» (Ագաթանգեղոս, 2003):

Ուշագրավ է, որ վերը քննված խնդրահարույց դրվագները առկա են ոչ միայն Ագաթանգեղոսի պատմության հայերենով պահպանված ձեռագրերում (որոնք և

ուսումնասիրվել են գիտա-քննական բնագրի շրջանակներում), այլ նաև այս «ազգային» խմբագրությանը պատկանող տարալեզու բնագրերում:

Հունարեն քննական բնագրի և արաբերեն թարգմանության մեզ հասած բնագրի հիշյալ 4 դրվագներում, ինչպես նաև «Հռիփսիմյանց վկայաբանության» վրացերեն թարգմանության քննական բնագրում պահպանված սբ. Հռիփսիմեին վերգրվող աղոթքում խնդրահարույց այս դրվագները ներկայացված են նույնությամբ (Lafontaine, 1973; Տեր-Ղևոնդյան, 1968; Մուրադյան, 1982), թեև հունարեն բնագրի § 93-94 հատվածի տարրնթերցումներում երևում է, որ կան ձեռագրեր, որտեղ ոչ թե Հայրն է զոհաբերվում իր հոտի համար, այլ՝ Որդին (Lafontaine, 1973):

Միևնույն ժամանակ, Ազաթանգեղոսի պատմության խմբագրությունների երկրորդ խմբին պատկանող ձեռագրերում, որոնք հայտնի են «Վարք Գրիգորի» անվամբ, ևս առկա են հիշյալ աղոթքները, որոնցում ներկայացված աստվածաբանությունը հստակ է և որևէ հակասական տողեր չի պարունակում (Garitte, 1946; Տեր-Ղևոնդյան, 1973; Mapp, 1906): Նմանապես, վարքից և ազգային խմբագրությունից բխող ասորերեն խմբագրության և դրա քարշունի (ասորատառ արաբերեն) թարգմանության մեջ առկա է սբ. Հռիփսիմեին վերգրվող աղոթքը՝ առանց հակասական որևէ գաղափարի (Esbroeck, 1977; Esbroeck, 1971):

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

«Ազաթանգեղոսի պատմության» ազգային խմբագրության հայերենով պահպանված այն սակավաթիվ ձեռագրերը, որոնցում աստվածաբանական շփոթ չկա, հունարեն այն ձեռագրերը, որոնցում չորսը դրվագների փոխարեն միայն երեքում են առկա հակասությունները և այն հանգամանքը, որ «Ազաթանգեղոսի պատմության» մնացյալ խմբագրություններում առկա նույն աղոթքներում ևս չկան հակասական գաղափարներ, խոսում են այն մասին, որ թեև խնդրո առարկա չորսը դրվագները վաղուց ի վեր եղել են «Ազաթանգեղոսի պատմության» ազգային խմբագրության մեջ, այդուհանդերձ՝ դրանց հարազատությունը բնօրինակին վիճելի է: Առկա աստվածաբանական հակասությունները, ամենայն հավանականությամբ, ծնունդ են հետագայի խմբագրական միջամտությունների կամ ձեռագրերի անփույթ արտագրության, ինչն իր հերթին, ոչ միայն հարց է առաջացնում, թե ինչու են նման անհամապատասխանությունները դարեր շարունակ աննկատ մնացել կամ անուշադրության մատնվել մատենագիրների ու գիտնականների կողմից, այլև՝ հրամայական է ստեղծում վերականգնելու հիշյալ կոթողային աշխատության տրամաբանական ու աստվածաբանական ամբողջականությունն ու վավերականությունը:

Այսպիսով, ընդունելով Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի կատարած ահռելի աշխատանքի անգնահատելի արժեքը՝ ցանկանում ենք ընդգծել «Ազաթանգեղեայ պատմութիւն» երկի նոր և ավելի խորը բնագրագիտական քննության

անհրաժեշտությունը՝ հարկ եղած դեպքում նաև նոր քննական բնագրի հրապարակման նպատակով: Հակառակ դեպքում, ի թիվս այլ խնդիրների, երկում առկա աստվածաբանությունը շարունակելու է մնալ խաթարված՝ բնագրի առկա շարադրանքով պայմանավորված:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Ագաթանգեղոս.** (1909). *Պատմություն Հայոց. Աշխատություններ՝ Գարուստ Տէր-Մկրտչեանի եւ Ստեփանոս Կանայեանցի.* Տփղիս, Արագաստիպ Մնացականյա Մարտիրոսյանցի.
- Ագաթանգեղոս.** (2003). *Պատմություն.* Մատենագիրք Հայոց, Ե դար, Բ հատ., էջ 1289-1735. Անթիլիաս-Լիբանան.
- Մուրադյան, Պ.** (1982). *Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները.* Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.
- Տեր-Ղևոնդյան, Ա.** (1968). *Ագաթանգեղոսի արարական նոր խմբագրությունը (արարերեն բնագիր և ուսումնասիրություն).* Երևան: ՀՍՍՀ ԳԱ.
- Տեր-Ղևոնդյան, Ա.** (1973). *Ագաթանգեղոսի արարական խմբագրության նորահայտ ամբողջական բնագիրը.* Պատմա-բանասիրական հանդես, (1), 209-237.
- Март, Н.** (1906). *Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием (Арабская версия).* Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, 16, 63-211. СПб.
- Esbroeck, M. van.** (1971). *Un nouveau témoin du livre d'Agathange.* Revue des Études Arméniennes, 8, 43-44. Paris.
- Esbroeck, M. van.** (1977). *Le résumé Syriaque de l'Agathange.* Analecta Bollandiana, 95, 291-358. Bruxelles.
- Garitte, G.** (1946). *Documents pour l'étude du livre d'Agathange (Studi e Testi 127).* Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Lafontaine, G.** (1973). *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange (Publications De L'Institut Orientaliste De Louvain 7).* Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, Institut Orientaliste.
- Winkler, G.** (1980). *Our present knowledge of Agat'angelos and its Oriental versions.* Revue des Études Arméniennes, nouvelle série, 14, 125-141.

REFERENCE LIST

- Agatangelos.** (1909). *Istoriia Armenii (The History of Armenia).* Pod redaktsiei Galust Ter-Mkrtchiana i Stepanosa Kanaiantsa. Tiflis, Aragatip Mnatsakaniana Martirosiantsa.

- Agatangelos.** (2003). *Istoriia (History)*. Matenagirk Aiots, V vek, t. 2, str. 1289–1735. Antilias-Livan.
- Muradian, P.** (1982). *Drevnegruzinskie redaktsii Agatangelosa (The Old Georgian Versions of Agathangelos)*. Erevan: Izdatelstvo AN ArmSSR.
- Ter-Gevondian, A.** (1968). *Novaia arabskaia redaktsiia Agatangelosa, arabskii original i issledovanie (The Newly Discovered Arabic Recension of Agathangelos, Arabic Text and Study)*. Erevan: Izdatelstvo AN ArmSSR.
- Ter-Gevondian, A.** (1973). *Novoobnaruzhennyi polnyi tekst arabskoi redaktsii Agatangelosa (The Newly-found Complete Text of the Arabic Version of Agathangelos)*. *Istoriko-filologicheskii zhurnal*, (1), 209–237.
- Marr, N.** (1906). *Kreshchenie armian, gruzin, abkhazov i alanov sviatym Grigoriem, Arabskaia versiia (The Baptism of the Armenians, Georgians, Abkhazians, and Alans by Saint Gregory, Arabic version)*. *Zapiski Vostochnogo Otdeleniia Imperatorskogo Russkogo Arkheologicheskogo Obshchestva*, 16, 63-211. SPb.
- Esbroeck, M. van.** (1971). *Un nouveau témoin du livre d'Agathange*. *Revue des Études Arméniennes*, 8, 43-44. Paris.
- Esbroeck, M. van.** (1977). *Le résumé Syriaque de l'Agathange*. *Analecta Bollandiana*, 95, 291-358. Bruxelles.
- Garitte, G.** (1946). *Documents pour l'étude du livre d'Agathange (Studi e Testi 127)*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Lafontaine, G.** (1973). *La version grecque ancienne du livre arménien d'Agathange (Publications De L'Institut Orientaliste De Louvain 7)*. Louvain-la-Neuve: Université catholique de Louvain, Institut Orientaliste.
- Winkler, G.** (1980). *Our present knowledge of Agat'angelos and its Oriental versions*. *Revue des Études Arméniennes, nouvelle série*, 14, 125-141.

РЕЗЮМЕ

ЗАМЕЧАНИЯ К НАУЧНО-КРИТИЧЕСКОМУ ТЕКСТУ «ИСТОРИИ АГАФАНГЕЛА»

ИЕРЕЙ МОВСЕС (ДАВИД) СААКЯН

В статье проводится богословский анализ критического издания «Истории Агафангела», составленного Галустом Тер-Мкртчяном и Степаносом Канаянцем.

Исследуются проблемные фрагменты, содержащие богословские противоречия, связанные с ипостасью Бога Отца и воплощением Бога Сына. Рассматриваются отдельные

молитвы и разделы из «Истории Агафангела», в которых выявлены идеи, не согласующиеся с христианской теологией, представленной в других частях произведения.

Особое внимание уделяется возможности того, что упомянутые противоречия могли возникнуть в результате ошибок переписывания или редакторских изменений исходных рукописей.

В заключении подчеркивается необходимость проведения нового текстологического исследования «Истории Агафангела», основанного на более широком спектре рукописей, что особенно важно для обеспечения богословской точности текста.

Ключевые слова: Агафангелос, оригинал, рукопись, печать, редактирование, спор, теология, язык.

ABSTRACT

NOTES ON THE SCHOLARLY-CRITICAL TEXT OF "AGATHANGELOS' HISTORY"

FR. MOVSES (DAVIT) SAHAKYAN

The article presents a theological analysis of the critical edition of the *History of Agathangelos*, compiled by Galust Ter-Mkrtchyan and Stepanos Kanayants.

The study examines problematic fragments containing theological contradictions concerning the nature of God the Father and the incarnation of God the Son. It analyzes specific prayers and sections from the *History of Agathangelos*, where ideas inconsistent with the Christian theology, as presented in other parts of the same work, are identified.

Special attention is given to the possibility that the aforementioned contradictions might have arisen due to errors in copying or editorial changes made to the original manuscripts.

In conclusion, the article emphasizes the necessity of conducting a new textological study of the *History of Agathangelos*, based on a broader spectrum of manuscripts, which is particularly significant for ensuring the theological accuracy of the text.

Keywords: *Agathangehos, original, manuscript, printing, editing, controversy, theology, language.*

Հոդվածը ստացվել է 10.02.2025

Հոդվածն ուղարկվել է գրախոսման՝ 20.02.2025

Հոդվածը երաշխավորվել է տպագրության՝ 25.03.2025